JADIDLARNING JAMOAT TASHKILOTLARI VA MATBUOTI – FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARINING MILLIY-TARIXIY ILDIZI SIFATIDA

To'xtasinov Shukurjon Shavkatjon o'g'li
Namangan davlat universiteti falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Email: shukurjon4545@gmail.com
Tel: +998 93 670 45 45

Annotatsiya. Tezisda XX asr boshlarida Turkiston jadidlari tomonidan tashkil etilgan xayriya jamiyatlari, yangi usul maktablari, milliy matbuot va teatr to'garaklari davlatdan mustaqil ijtimoiy faollik shakllari sifatida tahlil qilinadi. Ushbu tuzilmalar bugungi fuqarolik jamiyati institutlarining milliy-tarixiy ildizi ekanligi ijtimoiy-falsafiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, fuqarolik jamiyati, xayriya jamiyati, milliy matbuot, ijtimoiy faollik, jamoatchilik fikri, nodavlat tashkilot.

Yangi O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 4-martdagi PF-6181-son Farmoni bilan tasdiqlangan "2021–2025-yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" nodavlat notijorat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari va jamoatchilik nazoratining rolini oshirishni maqsad qilib qo'ydi [1]. Bu jarayonda fuqarolik jamiyati institutlarini faqat G'arb tajribasidan olingan model sifatida emas, balki milliy tafakkur tarixida o'z ildiziga ega hodisa sifatida o'rganish dolzarb ilmiy vazifadir.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston chor Rossiyasining mustamlakasi bo'lib, mahalliy aholi davlat boshqaruvidan deyarli chetlatilgan edi. Bunday sharoitda xalqning ijtimoiy muammolarini hal qilish, ta'lim va madaniyatni rivojlantirish vazifasini davlat emas, balki jamiyatning o'zi – uning ilg'or ziyolilari o'z zimmasiga oldi. Aynan shu holat jadidchilik harakatini mintaqada davlatdan mustaqil ijtimoiy tashabbusning birinchi yirik ko'rinishiga aylantirdi. Jadidlar "usuli jadid" maktablari, matbuot, kutubxona, teatr va jamiyatlar orqali xalqni uyg'otish, uni o'z taqdiriga befarq bo'lmagan faol fuqaroga aylantirishni maqsad qilgan edi.

Ijtimoiy falsafada fuqarolik jamiyati oila va davlat o'rtasidagi, fuqarolarning ixtiyoriy birlashuvi asosida faoliyat yurituvchi ijtimoiy makon sifatida talqin etiladi [9]. J. Lokk uni kishilarning kelishuv asosida ijtimoiy birlikka qo'shilishi, G. Gegel esa oila va davlat orasidagi "oraliq shakl" deb ta'riflagan [2; 3]. Ushbu mezonlar – ixtiyoriylik, davlatdan mustaqillik, umumiy manfaat yo'lidagi jamoaviy faoliyat – nuqtai nazaridan qaraganda, Turkiston jadidlarining amaliy faoliyati mintaqada fuqarolik jamiyati unsurlarining ilk ko'rinishlari bo'lganini ko'rsatadi.

Birinchidan, xayriya jamiyatlari. Jadidlar tashkil etgan Toshkentdagi "Jamiyati xayriya" (1909), "Turon" (1913) kabi uyushmalar a'zolik badallari va xalq xayriyasi hisobiga faoliyat yuritgan. Ular kambag'al oilalar farzandlarini o'qitish, yoshlarni Istanbul, Qozon, Ufa kabi ilm markazlariga yuborish, kitobxonalar va qiroatxonalar ochish bilan shug'ullangan [4; 5]. Mohiyatan bu tuzilmalar bugungi nodavlat notijorat tashkilotlarining vazifasini bajargan: ijtimoiy muammoni davlat ishtirokisiz, fuqarolarning o'z tashabbusi bilan hal etgan.

Ikkinchidan, milliy matbuot. "Taraqqiy", "Xurshid", "Samarqand", "Oyna", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona" kabi nashrlar jamiyat muammolarini ochiq muhokama qiladigan minbar vazifasini o'tagan [6]. M. Behbudiy "Oyna" jurnali sahifalarida ta'lim, iqtisod, til va huquq masalalarini ko'tarib, o'quvchini muloqotga chorlagan. Shu tariqa jadid matbuoti mintaqada jamoatchilik fikrining

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

shakllanishiga, ya'ni Yu. Xabermas ta'biri bilan aytganda, "ommaviy makon"ning paydo bo'lishiga xizmat qilgan.

Uchinchidan, yangi usul maktablari va teatr. Munavvarqori Abdurashidxonov, A. Avloniy, Ishoqxon Ibrat ochgan maktablar va "Turon" teatr truppasi xalqni savodli, mustaqil fikrlovchi fuqaroga aylantirishni ko'zlagan [7; 8]. Behbudiyning "Padarkush" dramasi sahnalashtirilishi ma'rifatsizlikning ijtimoiy oqibatlarini ommaga ko'rsatib, axloqiy-ma'rifiy targ'ibotning yangi shaklini yaratdi.

To'rtinchidan, jamoat-siyosiy uyushmalar. 1917-yil fevral voqealaridan so'ng jadidlar ma'rifiy faoliyatdan ochiq siyosiy faoliyatga o'tdi. Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligida "Sho'roi Islomiya" tashkiloti tuzildi, u qisqa vaqtda o'lkaning boshqa shaharlarida ham tarafdorlar topdi [4]. Ushbu tashkilot aholining siyosiy talablarini jamlash, saylovlarga tayyorlash va milliy manfaatlarni hokimiyat oldida ifoda etish bilan shug'ullangan. Bu esa bugungi siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalarining vazifasiga juda yaqin edi. Jadidlar faoliyatining cho'qqisi bo'lgan Turkiston Muxtoriyati (1917-yil noyabr) esa ana shu uyushgan jamoatchilikning tayanchiga ega bo'lgan siyosiy loyiha edi.

Beshinchidan, xotin-qizlarning ijtimoiy faolligi. Jadidlar jamiyat taraqqiyotini ayollarning ta'lim olishi va ijtimoiy hayotdagi ishtirokisiz tasavvur qilmagan. Ular qizlar uchun yangi usul maktablari ochish, matbuotda ayollar huquqi masalasini ko'tarish orqali gender tengligi g'oyasining mintaqadagi ilk targ'ibotchilari bo'ldi. Fuqarolik jamiyati nazariyasi nuqtai nazaridan bu – ijtimoiy ishtirok doirasini kengaytirish, jamiyatning barcha qatlamlarini ijtimoiy jarayonlarga jalb qilish demakdir.

Jadid jamoat tashkilotlari faoliyatini ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilganda, ularning uch xususiyati alohida ajralib turadi. Birinchisi – **praksiologik xususiyat**: jadidlar g'oyani amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirdi, ya'ni ma'rifat haqida gapiribgina qolmay, maktab ochdi, gazeta chiqardi, mablag' to'pladi. Ikkinchisi – **aksiologik xususiyat**: ularning faoliyati ilm, adolat, vatanparvarlik, hamjihatlik kabi qadriyatlarga tayangan. Uchinchisi – **ixtiyoriylik va mustaqillik**: bu tashkilotlar davlat buyrug'i bilan emas, fuqarolarning o'z xohishi va mablag'i hisobiga tuzilgan. Aynan shu uch xususiyat zamonaviy fuqarolik jamiyati institutlarining ham asosiy belgilaridir.

Bugungi kunda O'zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlari, mahalla, ommaviy axborot vositalari va jamoatchilik nazorati institutlarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ammo bu institutlarning samaradorligi faqat qonunchilik bazasiga emas, balki aholining ijtimoiy faolligi va fuqarolik mas'uliyatiga ham bog'liq. Jadidlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, fuqarolik institutlari xalq ongida ildiz otishi uchun ular ma'rifat, ishonch va umumiy maqsad asosida shakllanishi lozim. Shu ma'noda jadid merosi bugungi islohotlar uchun nafaqat tarixiy namuna, balki ijtimoiy faollikni oshirishning metodologik manbai bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu tahlil quyidagi xulosaga olib keladi. Jadidlar faoliyatida fuqarolik jamiyatining uch asosiy unsuri – ixtiyoriy jamoat birlashmalari, mustaqil matbuot va fuqarolik ongini shakllantiruvchi ta'lim – o'zaro bog'liq tizim sifatida namoyon bo'lgan. Ularning "ma'rifat – faollik – birlik" tamoyiliga asoslangan tajribasi bugungi mahalla institutini, NNTlar va ijtimoiy tadbirkorlikni rivojlantirishda milliy-tarixiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shu bois oliy ta'limdagi ijtimoiy-gumanitar fanlar mazmuniga jadid jamoat tashkilotlari tajribasini alohida mavzu sifatida kiritish, NNTlar faoliyatini targ'ib qilishda bu tarixiy namunalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 4-martdagi PF-6181-son "2021–2025-yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"gi Farmoni // lex.uz.
2. Locke J. Two Treatises of Government. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – Москва: Мысль, 1990. – С. 227.
4. Abdurashidxonov M. Xotiralarimdan. – Toshkent: Sharq, 2001. – B. 41–52.
5. Jadid. Adabiy, ilmiy-ma'rifiy ijtimoiy haftalik gazeta. Chin ziyoli g‘oyasi yoki jadidlarning xayriya jamiyatlari haqida // 2024-yil 11-oktyabr, № 42.
6. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2007. – B. 5.
7. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2-jild. – Toshkent: Ma'naviyat, 1998. – B. 288.
8. Dolimov U. Ishoqxon Ibrat. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 11.
9. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.